

Семейство и училище
Family and School

СЕМЕЙНИТЕ МЕЖДУЛИЧНОСТНИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ И ВРЪЗКАТА ИМ С ДЕТСКОТО АГРЕСИВНО ПОВЕДЕНИЕ

Юлия Дончева

Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме. Междоличностните взаимоотношения, моделът, начинът, стилът на възпитание на детето и родителските позиции оказват влияние още от самото му раждане. Проблемите с психическото и емоционалното развитие на децата могат да доведат до сериозни последици в бъдещия им живот. Дисхармоничните взаимоотношения в семейството оказват неблагоприятно влияние върху поведението на детето и неговото самочувствие. Позитивните поведенчески модели са валидни, когато се прилагат системно и се възприемат от детето като пример за подражание.

Keywords: interpersonal relationships, emotions, child, aggressive behavior

*„Ние култивираме послушно дете
и твърде малко обръщаме внимание дали този начин на
възпитание е полезен за него.
Грешно е да се потискат неудобните нагони на детето.
Целта е да се възпитава годеен за културен социален живот
индивид, но с най-малко загуби на неговата активност.“*

З. Фройд

Натрупаните емоционални преживявания в детството оказват влияние върху умения, които децата придобиват до края на предучилищна възраст: да бъдат емоционално готови да учат; да имат ясна представа за себе си като личност; да имат умения за общуване с другите деца; да имат умения да проявяват инициатива, да намират удовлетворение в игри или други социалноприемливи дейности.

Според редица учени (Стаматов, 2006, 2008; Витанова, 2001, 2004; Ериксън, 1996; Аргайл, Хердерсън, 1998 и др.) в периода на предучилищната възраст детето усвоява специфични модели на емоционално поведение, които прилага в социалното си обкръжение и взаимоотношения, като например поведенчески стереотипи, свързани с пола, степен на привързаност и други.

В разглежданата възраст потребността от общуване е факториално-емоционална зависимост в развитието на детето. От най-ранна възраст то изпитва

нужда от общуване с възрастния, като първоначално общуването е емоционално. Емоционалната и физическата близост с родителите е от особено значение за възпитанието, самочувствието и характера на малкия човек.

Чрез потребността от общуване се формира умението у детето да участва в съвместна дейност, развиват се междуличностни отношения „дете – дете“ и „дете – възрастен“, започва опознаването на околните и себепознаването.

Общуването с връстници възниква по-късно. „Постъпването на детето в детската градина и включването му в група заедно с други деца на неговата възраст изменя социалната ситуация на развитието. До този момент тя се е определяла от отношенията „дете – възрастен“. Сега вече към тях се прибавят и отношенията „дете – връстник“. Това води до промяна на цялата система на отношения на детето към външния свят и към самото себе си. В групата на детската градина по инициатива на децата и на доброволна основа възникват устойчиви детски обединения, създават се възможности за самостоятелно установяване и регулиране на взаимоотношения между равни партньори“ (Витанова, 2001).

Изградените семейни модели на общуване се пренасят и в общуването извън семейството – в училище, сред приятелския кръг или други обкръжения. Ако детето не е формирало самостоятелно отношение и изграждане на лични позиции в семейството, в периода на пубертета ще попадне под силното влияние на приятелския кръг или референтни групи. Невинаги това влияние е с положителна насоченост.

Междоличностното общуване е взаимодействие колкото персонално, толкова и социално. Липсата му може да доведе до сериозни отклонения в емоционалното и умственото развитие на детето.

В основата на този процес е комуникацията, която е *невербална и вербална* (словесна). Комуникацията и общуването в българския език се използват като синоними, въпреки че комуникацията е само един от компонентите на общуването, заедно с интеракцията и перцепцията.

„Ефективното междоличностно общуване между родители и деца може да се осъществява чрез различни форми, но като специфичен човешки продукт, то винаги кореспондира с потребността от обич, доверие, разбиране“ (Мирчева, 2004), тъй като светът на всяко едно дете е свят, изпълнен с емоции.

Със своите адекватни грижи и положително отношение родителите задоволяват много от основните потребности на детето, където то е субект в междоличностното общуване.

Неслучайно различните концептуални виждания се насочват към значимостта на тези взаимоотношения за съзряването и развитието на детето. По-късно включването на различни възрастни с разнообразни функции спрямо детето и преминаването от практическо към познавателно или личностно взаимодействие обогатяват преживяванията, пораждаат любознателност и привързаност към социалното обкръжение, стимулират усвояването на нравствени модели на поведение и умения за речева комуникация, подпомагат процеса на самоидентификация.

Детето расте, развива се и общуването му с възрастните става все по-сложно и многостранно, в резултат на което се ускорява психичното развитие – развиват се любознателност, социално-нравствено поведение, умения за речева комуникация, привързаност към социално обкръжение, самосъзнание и т.н. Възрастният има по-богат опит и познания в различни сфери на живота, затова е и водещият в общуването. Той поставя изисквания, поддържа или отхвърля техните действия, одобрява ги, затвърдява ги. Възрастният е обект на подражание и като поведение, и като отношение към света. Това явление е особено характерно в предучилищна възраст, когато преобладава подражателното отношение на детето към социалната действителност. Възрастният се отличава с речева компетентност, която е стимул за малкото дете да проговори, а по-късно и да развива комуникативните и речевите си умения. Очертава се определена линия на общуването „дете – възрастен“, която започва от практическото сътрудничество, преминава през познавателното, за да се съсредоточи върху контактите, които се характеризират като нравствено-личностни.

Общуването на детето с родителите е особено значимо. Със своята грижа, топлина, отзивчивост и разбиране то задоволява много от основните потребности на детето: потребност от доверие и сигурност; потребност от защитеност и принадлежност; потребност от обич и топлина; потребност от значимост, от уважение и признание; потребност от разбиране на света, постижение, подкрепа; потребност от актуализиране.

Овлабяването на ценностите, идеалите, вярванията е възможно в диалога с родителите. Детето интернализира много от ценностите и възгледите на родителите и ги превръща в част от своето съзнание и поведение. Много от дейностите, с които детето ще обективира своето присъствие в света, се овладяват в диалога с родителите.

Сред основните цели на родителството са: да помага на детето да разбере, че е обичано и че за него се грижат. Да му помогне да развие способностите си. Да насърчи интересите на детето към света. Именно от оценките на родителите започват осъзнаването у детето на собственото му Его („Аз“), самоопознаването и самооценката. Да създадат нормални битови и емоционални условия на живот на своето дете.

Необходимо е да се подчертае пряката връзка на родителското поведение и детското агресивно поведение.

Възпитателният стил е свързан както с търпимост и контрол (степен на ограничения), така и с проявите на обич и враждебност (степен на приемане и разположение).

Родителите имат силата да упражняват контрол върху постъпките на детето. Съществува убеждение, че със своето контролиращо поведение родителите могат да влияят върху поведението на детето. Родителите, които мислят, че детското поведение се формира от опита и влиянията, а не от диспозициите, са по-склонни да

променят поведението на децата. Когато родителите използват обясненията, предложенията и представят различни възможности за действие, детето много по-лесно изразява съгласие с техните желания. Ако те последователно се стремят към промяна на детето, като използват насърчението, и представят тази промяна като желана и идваща от самото дете, то ще прояви по-голямо желание за сътрудничество.

„Физическите наказания, заплахите, демонстрирането на сила и превъзходство могат да създадат у детето чувство за безпомощност или за недостойност. Независимо че със сила родителите постигат контрол върху поведението на детето „тук и сега“, във времето този контрол може да не доведе до очаквания резултат“ (Стаматов, 2006).

Възпитателният стил на родителите (моделите на родителско поведение) оказва съществено влияние в процеса на формиране на личността на детето. Изразява се във възпитателните ориентации и реализацията им в практиката на семейното възпитание.

Боумринд идентифицира зависимостта между родителските стилове и детското поведение в три групи: дружелюбни; конфликтни и дразнещи; импулсивно-агресивни. Тя анализира поведението на родителите на тези деца (четири родителски стила, включващи различни комбинации като конфронтация, безразличие, пренебрегване или приемане на лошо поведение, както и телесни наказания; отзивчивост, топлина, приятелски диалог, взаимност, топлина и съпричастност) и открива, че съществува връзка между стила на родителите и емоционалното и когнитивното развитие на детето. Концепцията на Диана Баумринд за родителската грижа се базира на два основни фактора, които формират родителския тип – взискателност и присъствие. Първото, което също така се отнася и до поведенческия контрол, се разбира като „изискванията, които родителите имат към децата, що се отнася до тяхната интеграция в семейството като цяло, нуждите на тяхната зрялост, контрол, дисциплинарни усилия и желание за конфронтация с детето, което не се подчинява“. Второто, което също така се отнася до родителската топлина или подкрепа, се отнася до „степената, до която родителите преднамерено подхранват индивидуалността, саморегулацията и отстояването на собствените права чрез настройване, подкрепа и мълчаливо съгласие към специфичните нужди и искания на децата“. Комбинацията между тези две дименсии дава четири типа родители: авторитетни (силно контролиращи и силно обгрижващи), авторитарни (силно контролиращи и слабо обгрижващи), разрешаващи (слабо контролиращи и силно обгрижващи) и пренебрегващи (слабо контролиращи и слабо обгрижващи) (Baumrind, 1967: 72).

Боумринд продължава изследването на децата, достигнали вече юношеска възраст, и открива, че авторитетният стил запазва своето положително значение за укрепването на връзките на детето с родителите, докато авторитарният стил се отразява отрицателно, децата са с ниски академични и интелектуални постижения, това се отразява особено силно при момичетата (специално върху тяхната

социална и когнитивна компетентност). Другият стил, изразяващ се в незаинтересованост, също се отразява отрицателно върху децата. Тези деца са агресивни, импулсивни, тревожни, изпитват тъга, имат ниска самооценка (Baumrind, 1991).

Зависимостта между родителските стилове и детското поведение може да бъде онагледена по следния начин (Baumrind, 1967):

Родителски стилове	Детско поведение
Разрешаващо-опрощаващ: правилата не са ясни, не се изисква тяхното спазване, отстъпване пред натиск на детето, несвързаност при дисциплинирането, слаби изисквания и очаквания за зряло и независимо поведение, пренебрегване или приемане на лошото поведение, скрито безразличие, гняв и раздразнителност, умерена топлина, стимулиране на свободното изразяване на импулсивните желания.	Импулсивно-агресивно: съпротива и неподчинение на изискванията на възрастните, ниска самоувереност, загуба на ориентация към постижение, загуба на самоконтрол, агресивност, лесна раздразнителност и бавно връщане на доброто настроение, импулсивност, безцелност, стремеж към доминиране.
Авторитарен: ригидно поддържане на правилата; конфронтиране и наказване на лошо поведение, изразяване на гняв и неодобрение; правилата не са ясно обозначени, възгледът за детето е, че се ръководи от неконтролирани и нежелателни импулси, детските мнения и желания не се вземат под внимание, настояване за строго следене на правилата даже когато бъдат съпротива, нетопли отношения и сътрудничество към това, което става с детето, няма планиране на съвместни действия.	Страхливост, тъга и нещастност, лесно раздразними, лениви, враждебни, изпълнени с вина, стресирани, агресивни, недружелюбни, безцелност.
Авторитетен: поддържат и обясняват необходимостта от правилата, не се поддават на детски натиск. Конфронтиране с неподчинението, демонстриране на неудоволствие и огорчение като отговор на лошото поведение, демонстрират удоволствие от положителното поведение и оказват подкрепа, правилата са ясни, детските мнения и желания се обсъждат и се предлагат алтернативи, демонстриране на очакване за подходящо поведение, топлина и съпричастност, планиране на доставящи радост събития и дейности, обучаване на норми.	Добър самоконтрол, самоуважение, високо равнище на активност, топлина, загриженост, дружелюбност, добро справяне със стреса, интерес и любопитство. Желание за съвместност, ориентиране към успеха.
Пренебрегващ: слабо контролиращи и слабо обгрижващи	Импулсивно-агресивно: Стресирани, агресивни, недружелюбни, безцелност.

От всички възрастови периоди предучилищният е този, който създава най-добри психически условия агресията да бъде коригирана, а не агресивността да се превърне в трайна поведенческа характеристика. Това е така, защото за детето в тази възраст са типични сензитивността, бързата динамика на развитието и перманентната сила на заученото и усвоеното.

В по-нататъшното реализиране на изследователската концепция се ръководих от убедеността си в няколко тези:

- детето има право не само да израства и да се развива, но и да „се чувства щастливо“ чрез „ценностите и добродетелите на демократичното общество“, чрез „безконфликтно съжителство с другите“, чрез укрепване на самочувствието му и запазване на неговите достойнства и права (Гюрова, 2002: 269 – 270);

- агресията е негативна и деструктивна поведенческа аномалия и отклонение от социалното развитие на личността в норма;

- социалнопедагогическите предпоставки на личностното поведение в норма и абнорма се полагат в семейното възпитание на малкото дете;

- необходимо е колкото се може в по-ранна възраст да се формулират и използват стратегии и средства за превенция на агресивното поведение.

Значимостта на темата за взаимоотношенията между родителите и децата в семейството е предпоставка за специално внимание към условията за проява, превенция или корекция на агресивно поведение в предучилищна възраст.

На базата на представените теории и проведено изследване с 245 деца (количествен показател, претендиращ за представителна извадка), с „Включено наблюдение“ от първоначалната емпирична извадка – за подбор на деца за експерименталната извадка според индивидуално поляритетно структуриран протокол, бяха отдиференцирани 59 на брой с изявени агресивни прояви, тоест 24,08%.

Изследването се проведе с активното съдействие на директорите и детските учителки от градовете Русе (две градини в центъра на града – ЦДГ „Русалка“, ЦДГ „Незабравка“, и една в квартал на града – ОДЗ „Синчец“ квартал „Средна кула“), Разград – ЦДГ „Лудогорче“, Сливен – ОДЗ „Елица“, и Тръстеник (Плевенска област) – ОДЗ „Щастливо детство“, с деца от 5 до 7-годишна възраст, в периода 2009 – 2011 година.

За нуждите на изследването се организира педагогически експеримент, включващ *три етапа*.

Констатилен етап, по време на който се диагностицира степента на проява на агресивното поведение на децата в различни ситуации.

Преобразуващ етап, по време на който се осъществи система от педагогически ситуации, даващи възможност на децата да осмислят различните форми на агресивно поведение и да се стимулира у тях мотивация за преодоляването им в собствените им постъпки.

Оценъчен етап за анализ на резултатите от експеримента, по време на който се сравняват резултатите преди и след формиращия експеримент, свързани

със степента на проява на агресивно поведение от страна на децата в ежедневието им.

Емпиричното изследване се проведе с няколко метода, приложени на следния брой деца:

Методи за емпирично изследване, приложени към брой деца

Методи за емпирично изследване	Брой деца	Изследвани деца
„Включено наблюдение“ за децата от първоначалната емпирична извадка – за подбор на деца за експерименталната извадка.	245	245
„Включено наблюдение“ според индивидуален поляритетно структуриран протокол на децата от експерименталната извадка – с изявени агресивни прояви (на входно и изходно ниво на експеримента).		59
Психоаналитичен аперцептивен тест на Луис Корман-SF „Черното краче“ (приложен на входно и изходно ниво на изследването).		59

Чрез метода за емпирично изследване „Включено наблюдение“ от първоначалната емпирична извадка, включваща (на входно ниво) 245 деца от 5 до 7-годишна възраст, се направи подбор на деца за експерименталната извадка.

Според резултатите от „Включено наблюдение“ (входно ниво) от индивидуален поляритетно структуриран протокол децата с изявени агресивни прояви са 59 на брой. На входно ниво същите деца бяха изследвани и чрез Психоаналитичен аперцептивен тест на Луис Корман-SF „Черното краче“. С тях и техните родители се проведе преобразуващият етап от изследването. При оценъчния етап (изходно ниво) отново се приложиха методите „Включено наблюдение“ и Психоаналитичен аперцептивен тест на Луис Корман-SF „Черното краче“.

Също така на входно и изходно ниво на експеримента (чрез анкетни карти) се анализира и обобщи мнението на двадесет и четири учители (с над двадесет години педагогически стаж) относно условията за формиране на агресивно поведение на децата.

Изводите и обобщенията са конкретизирани в постановки, произтичащи пряко от проведените емпирични изследвания, а именно:

В семействата, с които се работи активно, много характерни са следните форми на агресивно поведение от страна на родителите:

– *директна агресия* – обида, избухване, крещене, заплашване (вербална агресия); побой, нараняване (физическа агресия);

– *индиректна агресия* – враждебност, негативизъм.

От директната – вербална агресия, децата още от най-ранна възраст усвояват моделите на поведение, като обиждат, крещят и заплашват другарчетата си, избухвайки във фрустрирано състояние. Примерът на близките им е показал, че такъв е пътят за разрешаване на конфликтната ситуация.

В предучилищната възраст силно изявено е децата да проявяват директна – физическа агресия, като хапят, скубят, блъскат, бият или плюят другите деца. Това поведение е поощрявано от родителите им с реплики от рода: „Нападнат ли те, отвърщай“, без да бъде отчетена първопричината за създалата се ситуация.

Индиректната вербална агресия с характерните си прояви, като враждебност, завист, лъжа, негативизъм, обиди към субекта, се констатира при децата, които в повечето случаи са или неудовлетворени от взаимоотношенията в семейството, или родителите не им обръщат необходимото внимание, negliжираност, което е част от незадоволителните отношения вътре в системата семейство.

Кражба, чупене или повреждане на имуществото на субекта са конкретните поведенчески форми на индиректно-физическата агресия. При такива прояви родителите на тези деца не само че не реагират адекватно, порицавайки негативното действие, а по-скоро заемат нападателна позиция, демонстрирайки или безразличие: „Какво толкова се е случило?“, или защита: „Да си е пазило играчката“. По този начин детето възприема модела на поведение като правилен, защото така постъпват именно мама и тати.

Конкретно за родителите от изследваната извадка се установи, че залагат на силен контрол. По този начин те клонят към авторитетните и авторитарните типове от типологията на Баумринд. Като авторитетни, те са по-скоро гъвкави и строги, поддържащи контрол и дисциплина, но показващи основанията за това, имат ясни очаквания за поведение и държане, което те следят, а тяхната дисциплина подхранва отговорност, сътрудничество и саморегулация. Като авторитарни родители, те са склонни да бъдат силно напътстващи, да ценят подчинението, както и да бъдат по-контролиращи и да показват по-малко топлина и грижа и повече дисциплина и отчужденост, обезсърчавайки дискусията и дебата.

Адекватните грижи за правилното развитие на детето са основата не само за цялостното му личностно формиране, но и за подготовката му за училище. Предпоставки за нормалното развитие на детето са: атмосфера на топлина, обич и доверие; чувство на сигурност и защитеност; емоционална подкрепа и устойчивост на създадените връзки; признаване на индивидуалността на всяко дете; поддържането на познавателната активност и интереси към околния свят у детето. Адекватният тип поведение е, когато детето е привързано и страда за майка си при нейното отсъствие и не проявява obsесивност към непознати. Родителите са хора с авторитет за детето, особено в неговата ранна възраст. Родителският авторитет е „инструмент“ за влияние върху поведението. Родителят обгръща детето

с топлинa, внимание и нежни грижи. Не е добре, когато детето е свидетел, а още по-малко участник в сцени на нервно напрежение и скандали.

Деца̀та са в най-голям риск за отключване на психичноздравен проблем и прояви на неприемливо поведение, когато определено количество фактори са налице в техния живот и в тяхното обкръжение. Проблемите възникват или се появяват, но за да се отключат, трябва първо да ги има, да са налице определена група фактори. Такива фактори, включващи отключването, са например физическа злоупотреба, емоционална злоупотреба или negliжиране на грижите, висок стрес, дискриминация, бедност, загуба на обичан човек, честа промяна на местоживеенето, алкохолизъм или друг вид пристрастеност към наркотици, травми, излагане на насилие.

Стилът на общуване се характеризира с различни параметри, някои от които може да бъдат противоречиви: спокойствие или напрежение; начин на реагиране при определени ситуации, свързани с лични неприятности или с радостни преживявания; разбиранията за валидност на ценностите и стремежът те да бъдат придобити за семейството; жизнените идеали и подходът за тяхното осъществяване. Стилът може да има и по-конкретна педагогическа характеристика – какви са използваните методи на възпитание и как се прилагат те, какво е мястото на поощренията и наказанията, какъв е родителският пример и как той влияе върху формирането на детската личност и други. Стилът се определя от интелигентността на родителите, от умението им както да изискват, така и да се съобразяват и да реагират адекватно и позитивно на всяка нововъзникнала ситуация. Той се определя още и от традициите в семейния бит, етнос и култура, от умелото разпределение и разумното оползотворяване на времето, през което родителите сами или заедно се грижат за деца̀та си. Стилът на взаимодействие отразява и формира душевността на семейната общност.

Образците на поведението в контекста на общуването са неразривно свързани с фундаменталните социални потребности, а те, на свой ред, търпят промени в хода на цялостното икономическо, политическо и културно развитие на обществото.

Семейните междуличностни отношения, междуличностното общуване в предучилищна възраст е съществена предпоставка както за удовлетворяване на типичните за възрастта потребности на детето, така и за предотвратяване или коригиране на аномалии в детското поведение, включително и агресивност.

ЛИТЕРАТУРА

- Аргайл, М., Хендерсън, М. (1998). *Анатомия на човешките отношения*. София.
- Витанова, Н. (2001). *Методи на изследване на социалното и когнитивното развитие на детето*. София.
- Витанова, Н. (2004). Форми на агресивно поведение при учениците и учителите. В: Сборник научни доклади „*Превенция на агресията сред деца̀та*“. София.

- Витанова, Н., Шишков, А. (2004). *Психопатологични и психологични проблеми на абнормното поведение*. София.
- Гюрова, В. (2002). *Културата по правата на детето – шанс и предизвикателство*. София.
- Ериксън, Е. (1996). *Детство и общество*. София.
- Мирчева, К. (2004). Децата не се раждат насилници. *Обществено възпитание*, 4.
- Стаматов, Р. (2008). *Детската агресия. Универс. учебник*. Пловдив.
- Стаматов, Р. (2006). *Психология на общуването*. Пловдив.
- Baumrind, D. (1967). Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior. *Genet. Developmental Psychology Monographs*, 1, 1 – 103.
- Baumrind, D. (1991). Effective parenting during the early adolescent transition. In P.A. Cowan & E.M. Hetherington (Eds.). *Family transitions*. Hillsdale, NJ, Erlbaum.

FAMILY INTERPERSONAL RELATIONSHIPS AND THEIR REFERENCE TO CHILDREN'S AGGRESSIVE BEHAVIOUR

Abstract. Interpersonal relationships, the model, the style of education of the child and the parent's positions have an influence since its birth. Problems of mental and emotional development of children can lead to serious consequences in their future life. Discordant relationships in the family adversely affect the child's behavior and its confidence. Positive behaviors are valid when applied systematically and are perceived by the child as an example.

Pr. Asist. Prof. Julia Doncheva, PhD

Member of the Bulgarian Scientific Union

Member of the Balkan Society in Pedagogy and Education

✉ University of Ruse „Angel Kanchev“,

Department „Pedagogy, psychology and history“.

E-mail: juliadoncheva13@yahoo.com